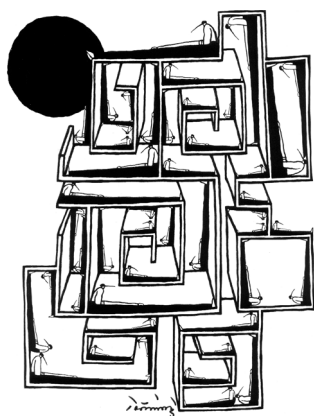

SZÉCHENYI ÁGNES

NÉPI, LIBERÁLIS, NEMZETI: BIBÓ ISTVÁN ÚTJA

avagy kié Bibó István?

A magyar szellemi és politikai életet megosztó régi, ám mutálódó és új formájában is virulens ellentéte a *népi-urbánus*, illetve újabban a *nemzeti* vs. *baloldali* vagy *liberális* szembenállás. A társadalomtörténeti, mentalitásbeli és filozófiai gyökerű ellentét egykoron, a harmincas évek közepén irodalmi különbségként jött létre a *baloldali progresszió*n belül, jelentősége egykoron egy kis körön belül volt. A vita értelmezéséről könyvtárnyi anyag született, sőt mióta a *populizmus* fogalmát használja a magyar ideológiatörténet és publicisztika, egyre inkább látjuk és felismerjük itthon is az ellentét nemzetközi kontextusát.¹ A tanulmányban egy olyan személyt – Bibó Istvánt – helyezek bele ebbe az ellentétbe, aki szigorú értelemben nem volt részese az egykoron lezajlott vitának, bár diákkori és későbbi baráti kapcsolatai is a népiekhez, egykoron Erdeihez és Reitzer Bélához, utóbb Illyéshez és Németh Lászlóhoz kötődtek. Utóélete azonban – tőle immáron függetlenül – bevonható a diskurzusba, s talán nem is tanulság nélkül. Bibó öröksége ugyanis kettős: magánemberi kapcsolatai és *szellemi-ideológiai vonzalmi* a népiekhez kötődtek, ugyanakkor szelíden konok meg nem alkuvása, saját alkotói élete feláldozásával tiltakozó *magatartásának* és *szabadságszeretetének* követőit főként az urbánus magatartási hagyományból kinövő demokratikus ellenzék tagjai között találjuk meg. A két csoport a Bibó-örökségben, -utóéletében is jól kimutatható.²

...az emberi szabadság
és emberi méltóság egy
és oszthatatlan...

A 2011 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémián a Bibó István Szellemi Műhely szervezésében megtartott Bibó 100 – A hatalom humanizálása c. konferencián szabadon elmondott szöveg tanulmányfórumként változott.

Köztudomású, hogy 1945 után, amikor Bibó István országosan ismertté lett, a *népi írók* újraindított folyóiratához, az Illyés Gyula és Sárközi Márta szerkesztette *Válasz* című folyóirathoz (1946–1949) kötődött.³ 1956-ban a Parasztpárt – a Petőfi Párt – delegálta a Nagy Imre-kormányba.⁴ Híres, életpályájára vonatkozó ön-sírfelirata is az itt töltött évek nyilvánosságára, az itt kivívott ideológusi szerepkörre vonatkozik.⁵ A népiekhez kötődést erősítette (és szűkítette) Szabó Zoltán is az 1960-ban – tehát Bibó börtönbüntetése alatt, a londoni emigrációban – megjelentetett politikai és történeti tanulmányokat közléte Bibó-kötet címével: *Harmadik út*.⁶ (S maga Szabó Zoltán is közismerten kapcsolódott a népiekhez.) Ehhez a szellemi-ideológiai csoporthoz köti Bibót Borbándi Gyulának a népi mozgalom történetéről írott könyvéhez küldött hozzászólása, terjedelmes, nem kiadásra szánt levele is (1979).⁷ S végül – *definitíve* – ide köti őt az a népiek által sokat emlegetett öndefiníció, amit Szalai Pálnak küldött levelében fogalmazott meg: „...az egész mozgalomhoz való személyes kapcsolatom lényege nem az – írja Bibó –, hogy minden állásfoglalásukat kritikátlanul magamévá tegyem, hanem az, hogy túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az tudniillik, hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítenek meg, amelyik egyszerre foglalta magába a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma.”⁸ De vajon igaz-e ez a Szalai Pálnak küldött polemikusan állásfoglalás? A szabadságjogok „teljessége” a *liberális* princípiumok közé tartozik elsősorban, s néhány kivétellel (Illyés Gyula, Szabó Zoltán) kevés szerepet játszott a népiek gondolkodásában. Erdeinél, Veres Péternél szinte fájón hiányzik.

Az ún. urbánusokról – sem a személyekről, sem orgánumukról, a *Szép Szórol*, sem arról az eszmei és gyakorlati magatartásról, amit képviseltek – egy szava sem volt Bibónak például a mozgalmat értékelő Borbándi-levelben sem. Munkásságát tehát könnyű volna kizárólag a „népiek” kontextusában elemezni. Bibó nem volt nyitott, sőt egyenesen tompa volt a szabadgondolkodó, nagyvárosi, *citoyen* értelemben vett polgári világ képviselői iránt.⁹ Keveset tudunk irodalmi vonzalmairól és tájékozódásáról is, írók nem is nagyon említetnek írásaiban, interjúiban. (És nemcsak nem érdekelte a *bourgeois* társadalomtörténeti szerepe sem – gazdasági kérdésekkel Bibó soha nem foglalkozott –, hanem még éles kritikát is megfogalmazott a burzsoáziával kapcsolatban. Kései nagy „tanulmányában”, *Az európai társadalomfejlődés értelmében* – ezt a nagy ívű gondolatsort Bibó István 1971–72-ben magnóra mondta, életében nem is jelent meg – mint fejlődési fokozatot említi „az európai polgári forradalmak szabadságprogramját”-t, mely azt hirdette, hogy „a születési privilégiumok helyébe az egyenlő rangú embereknek a társadalmát kell állítani”. Csakhogy a gondolatot továbbfolytatva a vagyonos polgárságot kikiáltja a folyamat önös haszonélvezőjének, amikor azt mondja, az arisztokráciákkal egyenrangú szerepre törekedtek.¹⁰)

Valóban ez volt-e és ez is maradt-e a helyzet Bibó halála után is?

Bibó több volt népi gondolkodónál, a politikai gondolkodó szemhatára az egész társadalmat befogta. Tudományos diszciplínája a jogfilozófia, a jogelmélet volt, azon belül is a jogi kényszer, a jogi kötelező erő, a legitimitás, a nemzetközi jog struktúrájának kérdései, az államelméleten belül az alkotmány- és közigazgatástan, az államhatalmi ágak elválasztása, a közigazgatási reform és a területrendezés. Mind olyan terület, amely az *egész* társadalom számára fogalmaz meg jogi keretet. A szakmaiság jegyében működő Bibó ezért sem szimplán egy mégoly nagy társadalmi erőt, több-

milliók osztályt képviselő írócsoporté, a harmincas években kizárólag a parasztság nevében szóló népieké. Megkülönböztető jegye volt az is, hogy nemcsak a legsötétebb Rákosi-korban hallgatott, hanem – néhány napos közszereplést kivéve – három évtizeden át, egészen haláláig. 1956-os rövid feladatvállalása megtörte a visszavonultságot, ezért viszont egészen haláláig megtartott, tiltakozó csenddel fizetett még tovább. Nem volt alkalmazkodó kollaboráns. Évtizedekkel később, a konszolidált Kádár-korszakban azonban elsősorban az egykori urbánusok leszármazottai, a demokratikus ellenzék tagjai vállalták ilyen konok következetességgel, az egzisztenciális következményekkel együtt véleményüket. Hogyan alakult tehát Bibó példaképszerű (utó)élete, ennek vázlatos megválaszolására teszünk kísérletet a tanulmányban.

Bibó István a népiektől eltérően az *úri* világból jön, a társadalom privilegizált rétegébe született bele, nem érezte kisebbségnek magát senkinél.¹¹ Apai ágon mezővárosi értelmiségi felmenőktől származott. Édesanyja pesti német nyelvű tisztviselőcsalád lánya volt. A német eredetű és nyelvű Graul család már túl volt az asszimiláción. Édesanyjától a *minden* ember egyenlő parancsát örökölte. Ebből a szempontból tanulságos történet, milyen szegénylősen, együttérzéssel írta körül Graul Irén a cseléd fogalmát fia kérdésére.¹² Az is anyai hatás volt eredendően, hogy Bibó a túlságos jómódot szegyennek könyvelte el. Bibó édesapja miniszteriális ember volt, a könyvtári rendszer egyik újjászervezője, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója, akinek „foglalkozása a népművelés volt, s ő ezen elsősorban parasztművelést értett” – mint fia mondta róla. Úgy emlékszik Bibó, hogy apjának egy központi témája volt, „egy tudományt szeretett volna kiépíteni [...] a magyar néplélektant. Ebben volt egy kis magyar nemzeti parasztromantika, volt egy kis népjellemelemzés – és ő sem tudott ebből többet kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások.”¹³ Bibó édesapja 1935-ben meghalt, édesanyja hatása ezután még erősebb lehetett a fiatalemberre.

Bibó István nem tekintette individuumnak sem a magyarságot, sem a parasztságot, lényegesen differenciáltabb társadalomképe volt, mint a népiek közül sokaknak, és tudott történelemben, évszázadokban, változásokban és nem csak determinációkban gondolkodni.¹⁴ Ifjúkorában keveset tudott arról, milyen is a parasztság, tapasztalati úton kevés fogódzója volt, mint nyilatkozta és írta is, Erdei Ferenctől értesült róla, hogy a parasztság „nem is olyan egyszerű dolog”, mint ahogyan ő képzelte. Erdei közelsége különös volt, majdnem testvéri közelség. A megismerkedésük táján féláravává lett Erdeit Bibó István édesanyja ugyanis fiának tekintette, és igényelte is, hogy az Erdeit érdeklő intellektuális-erkölcsi kérdésekbe ő is be legyen avatva, olvasta a fiatal Erdei írásait, bátorítója és gondviselője volt.¹⁵ Két félárva barátsága volt tehát az éppen 1935 nyarától „egyre erősödő harci szövetség”, a két fiatalember ismeretsége.¹⁶ A céltudatos, férfias Erdei részben az apát is pótolta, a lágyabb karakterű Bibó és édesanyja pedig fordítva, az anyát.

Jellemzőnek tartom a közismert fénykép – Bibó István, Tomori Viola, Erdei Ferenc és Erdei édesapja ülnek egy mezőn – rejtett üzenetét. A szélfúttá, kócos Erdei ingben, nyitott gallérral, édesapja félkönyökre támaszkodva hever, Bibó viszont zártan, a térdét átölelve, zakóban, mellényben, nyakkendőben ül. A kép finoman utal a származásra, a földön üléstől való idegenkedésre. A szegedi fiatalok *settlement* áramlatának – melyhez, ha lazán is, de Bibó István is kötődött – programja a falu megismerése volt, s a megismerést a falu megsegítésével kapcsolták össze. (A *settlement*-irány eredendően angol és városi indíttatású mozgalom volt, amit a szegediekkel a fővárosi szociálpolitikus, Hilscher Rezső ismertetett meg, majd Buday György „ezt egy szellemes fordulattal átváltotta tanyai feltételekre”.¹⁷) A szegedi fiatalok is fentről hajoltak le a passzívnak tartott faluhoz. Erős karitatív szándéktól vezéreltve gondozó csoportot hoztak létre az erre szorulóknak számára, saját pénzüket költötték a

leírható, értelmezhető.) Bármennyire messzire vezetne a vita, a magyar kultúra nemzetiségi és felekezeti rétegei mint megkülönböztető karakterjegyek – tót, sváb, kálvinista, jezsuita, zsidó/nem zsidó stb. – rendre máig előkerülnek. (Bár azt tapasztalom, ez generációs kérdés. Az ötven évnél fiatalabbak számára ekként nem – csak nemzeti vs liberális ellentété transzponálva – eleven kérdés.)

A fiatal Bibót nyugat-európai tanulmányúttal is a városiassághoz, az urbanitáshoz kötötték. Az 1933/34-es tanévben Bécsben a Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt.³⁰ A következő évben a Rockefeller Alapítvány által fenntartott genfi Institut Universitaire des Hautes Études Internationales állami ösztöndíjasa,³¹ 1936-ban pedig Carnegie-ösztöndíjjal töltött szűk két hónapot Hágában az Académie de Droit Internationalon.³² A százezer lakosú Szegeden, a *millió*s Budapesten és az európai nagyvárosokban volt otthonos, s nem a Szeged környéki tanyavilágban, nem a cselédlakásokban. De ha figyelmesen olvassuk Bibó ekkori leveleit, a tréfás hang mögött némi idegenkedést is találunk benne a külföldtől, a nemzetközi befolyásolási lehetőségekkel rendelkező, a világot az óceánon túlról mozgató nagytőkétől. 1935-ben írja Genfből Erdeinek: „Be vagyok iratkozva egy egyetem utáni főiskolára, melyet Rockefellernek valamelyik – petróleumtól szagtalanított – alapítványa tart fenn.”³³ (A két ösztöndíj, illetve külföldi intézmény mögött tehát amerikai tőke, szellemiség és kultúrafinanszírozási modell is állt.) S más vonatkozásban is megvan a saját és az idegen megkülönböztetése. A gondolkodásmódot illetően békétlenkedik Bibó, „kissé meghasonultam azzal a zsidósos agyajárással, amely az igazság útját a módszerben, az ellentmondástalanul egységes rendszerben és a logikus formulákban látja. Európai betegség ez nagyon.”³⁴ A rá Genfben hatással lévő Hans Kelsen közvetlen zsenialitásával szemben Horváth Barnában „igazabb” tanárt lát, s ezt valamiképpen a származással is összefüggésbe hozza Bibó, s nem ejt szót a felvilágosodás hatásáról, sem arról, hogy a „módszer” például Descartes „fejtegetésének” kitüntetett tárgya volt. A külföldi utakat Illyés Gyula is felemlegette Bibó István ravatalánál. A 16–17. századi prédikátorjelöltekhez hasonlította Bibót, akik „rendre visszatértek a maláriás falvakba a sárkunyhók közt templomot építeni”.³⁵ Hogy ebben mennyi a stilizáló, romantikus idealizálás, nem tudom. De érzésem szerint sok. Nem hiszem, hogy Bibóban ekkora lett volna az elszánás, a „csak azért is otthon” elhivatottsága.

A harmincas évek zsidó vonatkozásai már valamiképpen érintik Bibó Istvánt, erre volt a példa az utóbbi magánlevél is. 1938-ban, mint ez közismert, Bibó István nem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást. Viszont nagyjából ugyanekkor egy olyan fogalmazványt is papírra vetett, amely utóbb napvilágra kerülve azt mutatja, nem is volt mindig olyan kifogástalanul differenciált a véleménye, mint amelyet a háború utáni nagy tanulmány – a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – tükröz.³⁶ A *zsidókérdésről. Vázlat* című szöveget *magánhasználatra* írta, azaz vázlatról van szó, s *nem publikált* írásműről. A szöveg 1938. áprilisi keltezésű. Ezt írja ebben Bibó: „Kultúra. Ez a [zsidó] kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle baciluspusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már amikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fő dolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok legyenek segítségünkre, akik ettől nem szüntenek meg ellenfelek lenni.”³⁷ Ez a – hangsúlyozom, nem a nyilvánosság-
nak szánt – álláspont nemcsak nagyjából, hanem egészen pontosan felidézi azt, amit és ahogyan Illyés Gyula fogalmazott a *Nyugatban publikált* naplójegyzeteiben, 1938 májusában.³⁸ Az állampolgári és jogegyenlőséget átlépő első zsidótörvény árnyékában Illyés kihívóan, kritikusan fogalmazott, s ezért igen erősen vitatható maradt soha vissza nem vont álláspontja.

Későbbi életrajz-interjújában azt is elmondta Bibó, hogy 1939-ben nagyjából egyetértéssel olvasta Németh László *Kisebbségben* című esszéjét. Azaz az első zsidótörvény közelségében sem tartotta morálisan megkérdőjelezhetőnek a kategorizálást, a nemzeti szempontból való hierarchizálást.³⁹ De tudunk hozni olyan példát – történetesen éppen a *Válasz-körből*, az „ultrasznob” Szentkuthy Miklóst –, aki a hígmagyar-mélymagyar ellentétet felállító Németh László-esszének szintén nem tulajdonított morális és tragikus következményeket 1939-ben sem. 1985-ben készítettem Szentkuthyval interjút, a beszélgetés során mondta a következőket: „Nagyon csodálkoztam, bevallom, hogy sokan fölháborodtak ezen a distinkción. Én nem találtam ezt sem értelmetlennek, sem veszélyesnek. Úgy éreztem, mélymagyar annyit jelent, hogy valaki számára a magyar történelem és magyar mivolta inkább és gyakran tragikus, démonikus, végzetes dolog. És van, aki közelebb áll, mondjuk, a cigányzene-típusú magyarsághoz. Széchenyi István például démonikusan, szenvedélyesen, tragikusan, mint egy Shakespeare-hős – magyar. Kinek jutna eszébe Kossuth Lajost becsmérelni? De Kossuth mégsem ez a fajta démoni, sötét, fekete tragikus jelenség, mint Széchenyi. És mondjuk: Széchenyi mellett Vörösmarty is... Véletlenül gyanúsán szimmetrikus a játék, ugye. Petőfi és Kossuth mint – ne vegyék vétkemül! – híggabbak. Persze a fokozatokat szem előtt tartva. Vagy Arany János és Deák Ferenc: megint »mélyebbek«. Jókai? Légiesebben, lebegősebben magyar: szabadságharc, istenem, fiatalság, bolondság... A »mélymagyar« nekem nem azt jelenti, hogy – oh! – talajgyökeresebb. Nem azt, hogy báró Kemény Zsigmond vérképében például fajilag – ah!m – nagyobb tartalék lenne. De azt igen, hogy az említettek gondolkozása, érzelmvilága, költészete, politikai gondolkozása a magyar történelemmel végzetesebb, tragikusabb kapcsolatban van! Mindjárt én is belegurulok a sorskérdésekbe...”⁴⁰ S hozzáteszem, mindezt olyan valaki mondta, aki a felesége révén érintettje volt a zsidótörvényeknek és a zsidóüldözésnek. Szentkuthy észrevétele rárimel az ímént olvasott Hans Kelsen–Horváth Barna különbségértelmezésre, a zsenialitás vs. „igazibbság” érzésére, élményére. Ezek az érzetek nehezen verbalizálhatók, Bibó is homályban hagyta a magyarázatot.

Egy bizonytalan keltezésű, de mindenképpen 1938 és 1940 között született – *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című – vázlatában viszont már így fogalmazott: „[a szabadságszerető ember] szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és emberi méltóságát veszélyezteti.”⁴¹ Mint idéztük, Illyés éppen ellenkezőleg nyilatkozott, amikor és ahogyan hangsúlyozta a társadalmilag, kulturálisan értékeset alkotó zsidó alkotók és a városi konzumkultúra képviselői közötti különbségtételt. S ez utóbbi kategóriába sorolta – nem itt, de később másutt – Molnár Ferencet is, későbbi társszerkesztőjének és a *Válasz* mecénásának, Sárközi Mártának édesapját.

Bibó 1938 tavaszán nem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást, és örömmel konstataálta, hogy Erdei sem tette. „A zsidók körül pró és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a »zsidóbérenc«-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot...”⁴² Aztán 1940-ben, abban az évben, amely év tehát még lehet *A szabadságszerető ember*... keletkezésének éve, bevezetik a „kisegítő munkaszolgálat” intézményét. Ez már testközelről érintette Bibó Istvánt, mert Erdei mellett a másik legközelebbi barátja, a szegedi piarista gimnáziumban megismert Reitzer Béla zsidó volt.⁴³ A barátság folytatódott az egyetemen, s hármas szövetségé formálódott Erdei Ferencel. Reitzer bevallottan érdekből katolizált, miután deklaráltnan származása miatt nem kapta meg a várt és megígért egyetemi állást. (Erdei Ferenc viszont ezért nem fogadta el az állásajánlatot, ami-

kor Reitzer Béla helyét neki ajánlották föl.) Az egzisztenciális kiközösítés, majd nem sokkal később Reitzer munkaszolgálatára és az, hogy odaveszett a háborúban, megrendítette Bibót, és döntő szerepe volt nézetei háború alatti átalakulásában.⁴⁴ A Borbándi Gyulához írott levelében évtizedekkel később felidézi a zsidótörvény elleni tiltakozás alá nem írását. Az alá nem írók egy részének érvelése szerint távolmaradásuk oka az volt, hogy a „széles magyar tömegeket ért és érő jogfosztásokat” a nyilatkozat nem említette meg. S utólag hozzáteszi Bibó azt is, hogy akkor ezzel egyetértett, „ma [1978] kevésbé értek egyet”.⁴⁵

Az 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányban Bibó István nagy hangsúlyt helyez a felelősség kérdésére, és egyenként felsorolja a népiek táborának eltévelyedőit, jelezve a felelősség fokozatát is. A tanulmány szembenézés is egykori, háború előtti önmagával és környezetével. Árulkodó e tekintetben a tanulmány száz oldalnyi terjedelme is. S itt szükségesnek tartok egy fontos toldalékot. Úgy vélem, úgy feltételezem, hogy nemcsak a maga nevében beszélt Bibó a tanulmányban, gondolataiban ott volt apósának, a felsőházi tag Ravasz László református püspöknek bűneiért való vezeklés is. Bibó 1940 nyarán vette feleségül Ravasz László lányát, a korabeli viszonyokra gondolva bizonyára nem rövid jegyesség után. A második zsidótörvény elfogadásakor tehát már joggal feltételezzük a személyes ismeretséget a fiatal jogtudós és a nagy tekintélyű református püspök között. Márpedig Ravasz László közismert antiszemita volt. Már Ady Endre a „legszilajabb antiszemitizmust” űző kálvinistának mondta egy publicisztikájában 1916-ban, a *Protestáns Szemlé*ben közölt írásai alapján.⁴⁶ 1938-ban a felsőházban Ravasz László hosszan és hatásvadászóan, tapasztalatainak gúnyos ismertetésével érvelt a zsidótörvény elfogadása mellett, kitagadva „Árpád és Arany János” magyarságából a zsidóságot.⁴⁷ (Megint csak Arany János a viszonyítási pont, ha áttételesen is, újból és újból a népi- nemzeti irodalom fénykora kiáltatik ki az egészséges magyar nemzeti öntudat utolsó ép korszakának, megkérdőjelezve az azután történtek, például az irodalmi modernizáció – a *Nyugat* – nemzeti voltát.)

A népiekkel való igen laza, a prominens írókkal eseti, de a dolgokba már beleszó- ló találkozás jelentő alkalom volt Bibó életében az 1937. októberi, ún. makói össze- jövetel. Részt vett a Márciusi Front nyilatkozatának előfoglalmasában is. Bibó az életútinterjúban az ekkori mozgolódásokhoz kötötte *A szabadságszerető ember...* kezdetű kátét.⁴⁸ Aztán 1939-ben belépett a Márciusi Front fedőszervezeteként működött MÍKSz-be, a Művészek, Írók és Kutatók Szövetkezetébe. Ugyanekkor több, a Márciusi Frontban részt vevő kommunista szellemiségű fiatal értelmiséggel is érintőleges kapcsolatban volt.

A német megszállás után néhány hónappal Bibó *Békeajánlatot* fogalmazott a „magyar baloldali munkásság” nevében, hogy „megpróbálja feloldani a magyar köz- éposztály okatlan és alaptalan félelmeit”. Ebben a gesztusban látom először meg- nyilatkozni Bibó későbbi, a koalíciós korszakban jól megismert attitűdjét, azt, hogy beleéli magát egy konfliktushelyzet szereplőinek helyzetébe, s kvázi azok nevében, érdekében, illetve azok számára kidolgoz egy optimális kompromisszumos javaslatot. *A Békeajánlat* két társadalmi osztály közötti bizalmatlanság feloldását akarta szolgálni. A műfaj kihívja az érintettek kérdését, azt, hogy ki is hatalmazta fel Bibót, hogy a nevükben beszéljen. Bibó, mint visszaemlékezésében mondja, nagyon jól is- mertte a magyar értelmiségi középosztályt és annak negyedszázaddal korábban a munkásokkal, a kommunistákkal, illetve a forradalommal kapcsolatban fogant félel- meit. Tudta tehát, melyek azok a pontok, amelyekben a középosztály megnyugtató- sra várna. A legkevésbé sem ismerte viszont a „magyar baloldali munkásságot”, amely- lyel ki akarta mondatni a megnyugtató mondatokat. Nem is talált a baloldalon még csak olyasvalakit sem, akinek odaadhatta volna a szöveget, így abból még vita sem

alakult ki, nemhogy kollektíve elfogadott *röplap* lett volna belőle. A szituáció is árulkodóan aránytalan volt: egyszerre két osztályt személyesített volna meg a gépelésében is a képzelt párbeszéd formáját öltő vázlatban Bibó István.⁴⁹ Még csak a légüres teret sem érte el a humánus, megnyugtató, mindkét oldalról belátást felmutató szándék, a szimbolikus politizálás e szép gesztusa. Ez a – hangsúlyozom, nem publikált – Bibó-tervezet majdhogynem önkarikatúra. (Nem hasonlítható viszont ehhez a gyermekien jóhiszemű gesztushoz az, hogy 1956 novemberében a szovjetek betörésekor a parlament épületében ült, és a nyugati közvélemény számára gépelt helyzetértékelő kiáltványt, memorandumot. Ekkor ugyanis államminiszterként mintegy joga is volt összefoglalni a forradalom implicit jelentőségét. Életében lényegében ekkor volt egyedül pozícióban.)

A háború után következett Bibó termékeny, nagy korszaka: a népiek táborában, de az egész magyar társadalomra kiterjesztve hatókörét. Különlegesen higgadt egyéniség volt, józan, elemző hozzáállás, páratlan beleérző képesség, a részrehajlás vagy indulat teljes hiánya, bölcsesség – s a küzdelmekből való távolmaradás, a politikai híríg tudatos kerülése jellemezte. Elmélyedő, szemlélődő volt, a közvetlen, *tête-à-tête* politikai pártküzdelemről lemondó magatartás képviselője, a kiegyensúlyozott, közös érdekeket jól ismerő tanácsadó szerepét vállalta magára. De javaslatai rendre a semmibe hulltak. Mindig az ideálisan létező magatartási normákat fogalmazta meg, kinek-kinek a maga helyzetéhez illő, tőle elvárható eszményi viszonyulást. Ahogy Komlós Aladár mondta róla: „biblikus igazságszeretet” jellemezte.⁵⁰

Közismert életrajzi adatokat idézek fel: a fordulat éve után visszavonult, a nagy *Válasz*-opuszok lezárulta után 1949-ben már csak egy hozzászólása jelent meg a zsidókérdésről szóló tanulmányát követő vitában.⁵¹ A Rákosi-korszak elhallgattatta. A Kelet-európai Intézet megszűnésével igazgatói kinevezése, illetve elnökhelyettesi feladata megszűnt. Levelező akadémiai tagságát „tanácskozó tag” státussá fokozták le, 1950-ben a szegedi egyetem dékánja felszólította, adja be nyugdíjaztatásra vonatkozó kérelmét. Szakozó és decimáló könyvtáros lett az Egyetemi Könyvtárban. Közreműködött a magyar jogtörténeti és jogtudományi bibliográfia elkészítésében. Nincs pozitív tudomásom viszont arról, hogy az apósa révén a háború végéig a legmagasabb körökben pozícionált Bibó Istvánnak a szemére vetették volna ekkor, hogy Ravasz László veje volt. Bibó mindenesetre „szabadgondolkodó keresztyén”-nek vallotta magát.⁵² 1956-ban két napig volt államminiszter a Nagy Imre-kormányban. Miniszteri minőségében *Kiáltványt* intézett a magyar néphez, *Tervezetet* fogalmazott „a magyar kérdés kompromisszumos megoldására”, és – már mint civil – *Emlékiratot* „a világ botrányává lett” magyar helyzetről. 1958-ban jogerősen életfogytiglani büntetést kapott az imént megnevezett három szöveg megfogalmazójaként és terjesztőjeként. 1963-ban közkegyelemmel szabadult, és két hónap múltán a Központi Statisztikai Hivatal tudományos munkatársa lett, ahol többek között – a büntetés, a megalázás egy formája volt ez is – a raktár rendezése volt a munkája. 1974-ben meghívást kapott egykori genfi iskolája, az Institut Universitaire des Hautes Études Internationales igazgatójától.⁵³ Kétszer is elutasították útlevelkérelmét, először azzal az indokkal, hogy „kiutazása sérti a Magyar Népköztársaság biztonságát”, másodszer azért, mert „kiutazása közérdeket sért”. A második elutasító formula – ezt ma már csak a korszak jó ismerői értik – enyhítést jelentett. Gyakorlatilag azonban éppen úgy tiltás volt, mint az első elutasítás. Korábban írt tanulmányai csak a nyugati emigrációban jelenhettek és jelentek meg újból. 1976-ban egy Erdei Ferencről szóló portréfilm melléktermékeként született meg a vele készült sokórás életútinterjú. (Egy kommunista-népi kader élete kommentálása adhatott ürügyet a vele való beszélgetésre.) Megrendítők az újabban néhol látható s nem csak olvasható interjúrészeket. A nyomtatásból ismert, többféle kiadásban is megjelent interjúszövegek visszafogot-

tak, olyan kiegyensúlyozottak, mint Bibó esszéi. A képeket viszont most látjuk először, Bibó hangját most halljuk először. A hangzó és látható anyag telítve feszültséggel, minden pillanatban érezzük, hogy az a – kis megszakítással – *harmincévnyi* belső emigráció, példászerűen konok, egyedül magára mért hallgatás, amellyel nemetését kifejezte, súlyosan megviselte Bibó Istvánt. Döbbenetesen erős volt Bibó Istvánban a közlési vágy, kényszer, milyen alaposan készült a beszélgetésekre, a racionális és tárgyilagos tónus, a rendszerező szemlélet, az ökonomikus beszéd mögött igen sok elfojtott felindulás és érzelmek kapott dokumentációs lehetőséget a filmfelvétellel.⁵⁴ A kép azt mutatja, nagyon is megszenvedte az erkölcsi integritással együtt járó korlátozottságot, a magányt.

Nehéz disputa annak mérlegelése és megítélése, hogy a népi írók egyszerre kint is és bent is voltak a Kádár-rendszerben. 1956 után a kivérezett társadalom lassan és csendben lábadozott. Németh László Moszkvában – a megszállók országának fővárosában – pohárköszöntőt mondott. Amikor Németh ezt tette, 1958-ban, még nem volt konjunktúrája az alkalmazkodásnak. Sokan értelmezik úgy a demokratikus ellenzék vagy az ahhoz közel állók oldaláról, hogy az értelmiségi ellenállást ez az *Élet és Irodalom*ban megjelentetett szöveg roppantotta össze.⁵⁵ De van ennél megengedőbb értelmezés a volt ellenzéki oldalon is. Radnóti Sándor nyilatkozta Németh Lászlóval kapcsolatban, hogy nem tartja elvtelennek Németh Lászlónak a Kádár-érával való együttműködését. „Fiatal férfi korának bizonyos motívumai elevenedtek fel újra. Például a legelvtelenebbnek tűnő mozdulatában, a Szovjetunióval való 1958-as megbékélésében is látom fiatalkori gondolatának, a nyugati civilizáció bírálatának konfigurációját, az ex oriente lux elemét” – mondta Radnóti.⁵⁶ A legélesebb vita, összeszólalkozás rendre Illyés Gyula szerepe körül van, s itt is vitatható és vitatott, hogy mennyire volt elvszerű Illyésnek a szocialista kultúrpolitikussal, Aczél Györggyel való szövetsége. „...az Illyés–Aczél-szövetségben – mert persze szövetség volt az, minden mai amnézia ellenére – Illyés részéről mindig ott működik, hogy talán tudok valamit használni nemzetemnek. Talán, ha bal kézzel megoldásként dicsérem a lenini nemzetiségi politikát a Szovjetunió népei számára, jobb kézzel elmondhatom a román nemzetiségi politikával szembeni fenntartásaimat” – mondja Radnóti. Bibó barátsága – pozíciójuk és életstratégiájuk különbözősége, vitáik ellenére – töretlen volt Illyéssel. Illyés mondta az egyik gyászbeszédet Bibó István ravatalánál, ez természetesen adta magát Bibó halálakor, s ezzel a rövid, egyébként a *Tiszatáj*ban már publikált beszéddel szerepel csak Illyés a *Bibó- emlékkönyv*ben is.

A szervezők a hetvenedik születésnapra tervezték, szánták a „Festschriftet”, de csak posztumusz *emlékkönyv* lett belőle, mert Bibó sajnos nem érte meg a születésnapot.⁵⁷ A kötet akkor csak szamizdatként jelenhetett meg, de egyre inkább érezhető volt értelmiségi körökben a Bibó-rensánsz. A „cenzúráról és öncenzúráról megfélekedve” közreműködők, írók, tudósok (de volt festő is, munkás és teológus is a szereplők között) „új szellemi tömörülést” rajzoltak ki az emlékkönyvben, „különböző világnézetű, származású, múltú emberek találkoztak egy olyan férfi körül, aki, mert szuverén volt, egyiküktől sem volt idegen”. Bibó munkássága, születésnapja és váratlan halála képes volt egységet teremteni különböző habitusok, személyiségek, alkatok között. Akik a kötetben szerepeltek, pontosan megértették Bibó tanítását, magatartásának üzenetét. S ez koalíció volt a javából: népiek és urbánusok, nemzetiek és liberálisok együtt szerepeltek. Ez az együtt gondolkodás azonban nem tartott sokáig. A „koalíció” utolsó közös aktusa az 1985-ös „monori találkozó” volt.⁵⁸ A következő évben kettévált a magyar progresszió két ága, megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a későbbi Szabad Demokraták Szövetségének elődje, s 1987-ben immáron nélkülük, létrejött a lakitelki találkozó, amelyből kinőtt a Magyar Demokrata Fórum. Létrejött a két nagy rendszerváltó párt. A folytatás közismert.

Akkor tehát kié is Bibó István? Mindenkié? Senkié? Bibó István fokról fokra magába szívta a különféle eszmerendszerek és csoportok, szabadelvűek, népiek „rokon-szenves” nézeteit, és ezekből sajátos, nemzeti, egyedi konstrukciót képezett és tett magáévá. A konstrukció ideális, utópisztikus, soha-nem-volt jellege magyarázza az oly sokfelől mutatkozó későbbi vonzódást is az ő irányában, s ezzel magyarázható, hogy *nemzeti* jelleggel ruházták és ruházzák fel őt ma is. A döntő cél Bibó számára az volt, hogy kiépüljenek a politikai szabadságintézmények, oldódjon az osztályok és egyének alá- és fölérendeltségi viszonya, csökkenjen a kiszolgáltatottság és félelem. Szempontjai ezek teljesülésének mérését szolgálják. Sűrűn szerepelnek olyan mindennapi szavak, fogalmak, fordulatok a fogalmazványaiban, mint *képesség, szé-lídség, udvariasság, méltóság, ápolandó gyenge virág*.⁵⁹ Mindezek lefordíthatók és lefordítandók lennének persze az ideológia és a politika intézményrendszerének nyelvére. A magam részéről *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című parainézi-sét tanítanám minden iskolában, s függeszteném ki minden közintézményben. Az autonóm gondolkodásra és viselkedésre való felhívásnak ezt a hazai viszonyok között majdnem páratlan dokumentumát.

■ JEGYZETEK

1. Idetartoznak saját, a kilencvenes években készített ideológiatörténeti interjúim: „*Most hirtelen téli mesék rémei kielevenednek*” – *Beszélgés Radnóti Sándorral. Széchenyi Ágnes interjúja*. Kritika, 1992. 6. sz. 6–10 (A továbbiakban Radnóti 1992); „... *ahogyan az ember forgószélben viselkedik*”. *Beszélgés Tamás Gáspár Miklóssal a populizmusról*. Valóság, 1992. 10. sz. 78–92; *Nép, volk, peuple – akkor és most. Beszélgés Domokos Mátyással a populizmusról*. Kortárs, 1993. 4. sz. 110–128; *Népiesség, populizmus és egy vita jövője. Beszélgés Kende Péterrel*. In: Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Osiris, Bp., 1997. 227–241.
2. Ezzel a témakörrel kapcsolatban lásd Balog Iván: *Bibó István recepciója. Politikai értelmezések*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2010. (A továbbiakban Balogh 2010)
3. Ennek oka egyrészt a *Valóságban* 1945 őszén megjelent, *A magyar demokrácia válsága* című tanulmány körüli, szinte kriminalizált helyzet, másrészt az, hogy Sárközi Márta Erdeinek a politikától való visszatartása érdekében felvette Bibóval a kapcsolatot, s miután Bibó a kommunisták körében nemkívánatossá lett, meghívta a népi írók folyóiratához. Márkus István visszaemlékezése szerint: „Ritkán fordult elő, hogy egyetlen terjedelmes, nem is könnyen olvasható-megrágható folyóiratcikk [*A magyar demokrácia válsága*] egy pillanat alatt a pulpitisra emel egy addig a nyilvánosságban jelformán ismeretlen társadalomtudóst és politikai gondolkodót. Most ez történt. Bibónak óriási tekintélye lett, nem egyedül az őt korábban ismerő Szabó Zoltán, Illyés Gyula, Sárközi Márta és – például – Hajnal István előtt, de a másképpen gondolkodó Veres Péter, a történelmi és társadalomtani kérdések mélyeiben járatanabb, egyszerűbb kategóriákban okoskodó »vébéli politikus« Kovács Imre, a közgazdász Farkas Ferenc szemében is. S ami talán még fontosabb: Bibó meghódította az értelmiségi ifjúság egy jelentékeny rétegének vagy tág csoportjának szívét is.” *Kérdések a Válaszról. Márkus Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes*. Kortárs, 1986. 8. sz. 106–125.
4. A Petőfi Párt megalakulását és értékelését lásd *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. [Az életútinterjút Huszár Tibor és Hanák Gábor készítették] 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, Bp., 1995. 420–444. (A továbbiakban Életút dokumentumokban)
5. Az 1976-ban vele készített dokumentumfilm kapcsán mondta a nyilvánosság számára is Bibó István Huszár Tibornak és a stáb tagjainak: „S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.” Huszár Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet, 1971–1979. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986. 388. (A továbbiakban Válogatott tanulmányok, III. Frank Tibor szíves közlése, hogy ezt a fordulatot Bibó már korábban is használta. Frank Tibor forrása családi jóbarátjuk, a műfordító Szöllősy Klára volt. Szöllősy Klára édesapja, az erdélyi *református* Szöllősy Lajos Horthy Miklós háziorvosa volt, Horthy Miklós körül erős református kör alakult ki, Szöllősyék Ravasz Lászlókkal és ebből adódóan Bibókkal is családi barátságban voltak, az egyik Szöllősy unokának Bibó István volt a kereszta-pja. A Szöllősy családról lásd még Hubay Miklós visszaemlékezését: Hafner Zoltán: *Beszélgés Hubay Miklóssal Balogh Józsefről*. In: Jankovics József (főszerk.) – Császtrvay Tünde (felelős szerk.): „*Nem süllyed az emberiség!*”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2007. 934.
6. Bibó István: *Harmadik út*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. Bibó István és Szabó Zoltán kapcsolatáról lásd Noszkai Gábor: *Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története*. Beszélő, 14. évf. 2009. November–december 35–47. és uo. 2011. január 25–33.
7. A szöveget kéziratból közölte a *Bibó István Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. III. 822–866.
8. Bibó István: *Levél Szalai Pálhoz* [1978]. In: *Bibó István Összegyűjtött munkái*. Bern, 1984. IV. 1267–1274.
9. Említhetünk persze kivételt is: a radikális képviselőjével, a citoyen Csécsy Imrével például komolyabb kapcsolatban volt Bibó. Csécsy egyébként a parasztpárti *Szabad Szó* gazdasági rovatának szerkesztője volt. Az általa újraindított *Huszadik Században* jelent meg a zsidókérdés-tanulmány vitájához írt Bibó-hozzászlás is 1949-ben.
10. Válogatott tanulmányok, III. 90.
11. Életút dokumentumokban 27.

12. I. m.
13. Interjú Bibó Istvánnal. In: Életút dokumentumokban 25. és 23. A probléma nemzetközi vonásait lásd Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Eszmetörténeti Könyvtár, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2011 és Balázs Trencsényi and Michal Kopecek (ed.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1775–1945): Texts and Commentaries*, Volume I. Late Enlightenment, CEU Press, Bp., 2006.
14. Gondolok itt például Veres Péternek az alföldi ridegparaszti népnemzeti alkatáról szóló fejtegetésére. Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Magyar Élet kiadása, Bp., 1942. 18–19.
15. Erdei rövid önéletrajza 1938. január 1-jén. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Magvető Kiadó, Bp., 1991. 6. (A továbbiakban *Levelezés köz- és magánügyben*)
16. I. m.
17. Életút dokumentumokban 24.
18. Buday György: *Tanyai agrársettlement*. Studium, Szeged, 1929.
19. Interjú Bibó Istvánnal. Életút dokumentumokban 29.
20. I. m. 29–30.
21. Németh László 1928 februárjában a *Napkeletben* jelentette meg *Népiesség és népiség* című esszéjét, röviddel később ugyanott az *Új reformkor felé* című tanulmányt. 1928-tól fejtett ki mind erőteljesebb és szélesebb körű szemínáriumi tevékenységet az 1925-ben indult Bartha Miklós Társaság. Németh László 1929-ben itt tartott előadást *Nép és író* címmel. 1931-ben a debreceni Ady Társaság a fővárosban szervezett találkozót, melyen Illyés, Németh, Erdélyi, Kodolányi és Féja előadásai hangzottak el Gulyás Pál és Juhász Géza társaságában. 1931-ben jelent meg Illyés *Három örege*, 1932-ben jelent meg a *Tanú*, és ekkor nevezte Babits a fiatal költők legszebb, általa válogatott száz versét a nyilvánosság elé táró *Új anthológiában népieknek* a benne szereplőket.
22. Ezt a gondolatot Radnóti Sándor fejtette ki a rendszerváltás utáni ideológiai pozícióharc eredetét nyomozva, Radnóti 1992. 9.
23. Rónay Jácintnak ez irányú, a *jellemismérő*ről szóló első tanulmányai az 1848-as forradalom előtt keletkeztek és jelentek meg. Lásd Hunyady György: *A nemzeti karakter talányos pszichológiája*. In: Hunyady György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai*. Osiris könyvtár. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 7.
24. Radnóti 1992. 6.
25. Ide tartozik az elzászi német eredetű, felvidéki majorból származó Schöpflin Aladár is, aki 1908-ban jelentette meg a *Nyugatban* a város jelentőségének felismerését jelző esszéjét.
26. Németh László: *Ember és szerep*. Kalangya [Újvidék, Szabadka], 1933. 11. sz. 12; 1934. 1. sz. 12. A Bibó – Németh-kapcsolatot elemzi Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Bp., 1999.
27. Lásd a *Magyar Élet* című lap folyamatos Nyugat-ellenes írásait.
28. Ady Endre: *Korribori*. Nyugat, 1924. 1. sz. 3–5. A fordulat a 4. oldalon.
29. *Kérdések a Válaszról. Beszélgetés Vas Istvánnal*. Kortárs, 1985. 6. sz. 87–101.
30. Tanulmányi tervét lásd Életút dokumentumokban, 98.
31. Az ösztöndíj odaítéléséről szóló dokumentumot, a hallgatói névsort, leckeönyve másolatát és az intézet professzorának elismerő levelét, illetve a további ajánlóleveleket stb. lásd Életút dokumentumokban 102–111.
32. Életút dokumentumokban 87.
33. Bibó István Erdei Ferenchez, Genf, 1935. febr. 7. In: *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944*, 30.
34. I. m. Az utalás Hans Kelsen (1881–1973) előadásaira vonatkozik. Professzori működéséről lásd Horst Dreier: *Hans Kelsen (1881–1973): Jurist des Jahrhunderts?* In: Helmut Heinrichs – Harald Franzki – Klaus Schmalz – Michael Stolleis (Hrsg.): *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*. C. H. Beck, Munich, 1993. 705–732. Leveleiben Bibó nem említi az intézmény többi professzorát, a rá is igen nagy hatást gyakorló Guglielmo Ferrerót, de – s ez mutatja az iskola fényét – ott tanított még Carl Burckhardt, Ludwig von Mises és Wilhelm Röpke is.
35. Illyés Gyula: *Búcsú Bibó Istvántól*. In: *Bibó Emlékkönyv. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Bp.–Bern, 1991. I. 37. (A továbbiakban *Bibó Emlékkönyv*)
36. Monográfiája egyik fejezetének Balog Iván ezt a címet adta: *Az 1944 előtti, antiszemita Bibó*. Balog 2010. 191–206.
37. Bibó István: *A zsidókérdésről. Vázlat*. [1938. április, ceruzával írott szöveg] Életút dokumentumokban 172.
38. Illyés naplójegyzetei, melyeket akkor vetett papírra, amikor a levegőben volt az első zsidótörvény születése: „Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette pillanatnyi [szövegromlás] máglyára kívántam. Becsukják a színházakat? Legtöbbjüknél ezzel legfeljebb a világító és a díszletezők rövidülnek, a Múza nem, onnan őt már rég kiutasították. Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védeccemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköppem, mielőtt meghalok érte.” Nyugat, 1938. május, 333–334.
39. Gyáni Gábornak a centenáriuma született elemzése éppen azt vizsgálja, mennyire maradt meg Bibó István végül is a Németh László-i vonalon. Gyáni Gábor: *Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában*. Holmi, 2011. 8. sz. 1022–1035.
40. *Kérdések a Válaszról. Beszélgetés Szentkuthy Miklóssal*. Kortárs, 1984. 1. sz. 1770–1880.
41. Bibó István: *A szabadságszerető ember tízparancsolata*. In: Életút dokumentumokban 190–191.
42. Bibó István és édesanyja levele Erdei Ferenchez, Budapest, 1938. jún. 2. In: Életút dokumentumokban, 174.
43. Ebben a toleráns *katolikus* középiskolában – itt járta Bibó a középiskola második négy évét – alakult ki ekkor a hármas barátság Bibó István, Reitzer Béla és Erdei Ferenc között. Hárman három vallást képviselnek, a

protestánst, a zsidót és a katolikusot. Ismét a felekezeti szempontot érintjük, amelyről már a pártpolitikai hatalmi osztozkodásnál szóltunk. Reitzer Béla (1911–1942), jogász, szociológus. 1930-ban egyik alapítója a Szege-di Fialatok Művészeti Kollégiumának. A Don-kanyarban pusztult el.

44. A munkaszolgálatról szóló, Bibó Istvánnak küldött megrázó Reitzer-levelet [Miskolc, 1940. december 12.] lásd Életút dokumentumokban 138–143. A német megszállásig, 1944. március 19-ig már 42 ezer zsidó munkaszolgálatos pusztult el. „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I-II. Szerkesztette és bevezette Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselő-testület kiadása, Bp., 1962.

45. Válogatott tanulmányok, III. 305.

46. Ady Endre: *Az én kálvinistaságom*. Nyugat, 1916. 6. sz. 379.

47. Különös fényt vet Ravasz érvelésére, hogy a népbíróság előtt Endre László, a Sztójay-kormány németekkel szorosan együttműködő államtitkára az utolsó szó jogán Ravasz Lászlónak erre a parlamenti felszólalására hivatkozva védte magát. Ravasz László felszólalása a zsidótörvény vitájában. Felsőházi Napló, 1935–1939. [1936–1938] III. 307–312. www3.arcanum.hu/onap/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf. Letöltés ideje: 2012. február 3. 23. 45.

48. Életút dokumentumokban 46.

49. Életút dokumentumokban 204–211.

50. Bibó Emlékkönyv I. 41.

51. Bibó István életrajzi adatait az emigrációban megjelent Bibó-összkiadás alapján idézem. Az értelmezett biográfiai adatsort a demokratikus ellenzékhez tartozó Kenedi János gyűjtötte össze és tette közzé. Bibó István *Összegyűjtött munkái*. Bern, 1984. IV. 1283–1289.

52. „Kis Lánchidat gyártottam Rákosi elvtársnak” – Beszélgetés ifjú Bibó Istvánnal. In: Gyarmati György – Kukorelli István (szerk.): *Kortársak Bibóról*. Előadások a Bibó István Szakkollégiumban. ELTE Bibó István Szakkollégium, Bp., 2009. 136.

53. A genfi meghívás a nyugati emigráció és elsősorban is Molnár Miklós szervezésének volt az eredménye. Molnár a genfi egyetemen diplomáciatörténetet adott elő.

54. A film alkotói Huszár Tibor, Csoóri Sándor, Hanák Gábor és Sára Sándor voltak. A filmet az OSZK Történeti Interjúk Videotára őrzi.

55. Litván György, Szalai Pál álláspontja.

56. Radnóti 1992. 10.

57. A kötet megszületésének körülményeiről Réz Pál: *A Bibó-életrajzról*. In: Bibó Emlékkönyv 5–7. A kiadvány kolofonja nem tartalmazza a szerkesztők nevét, ezért most ideiktatjuk a teljes, az egyébként ide-oda besorolt szerzők-szerkesztők névsorát: Bence György, Csoóri Sándor, Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Kenedi János, Kis János, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tordai Zádor, Tornai József.

58. Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. 1956-os Intézet, Bp., 2005. Az újabb, második találkozó meghíusulásáról lásd Kenedi János: *Egy Csúrka levél Vásárhelyi Miklósnak 1987-ből*. Nép-szabadság 1990. május 10. 6. Ennek az újabb, immáron pártpolitikai szembenállásnak elemzését nem tartom feladatomnak, igen bőseges irodalmából ezért csak két *dokumentumközlésre* és nem az utólagos értelmezésekre hivatkozom. Megjegyzem viszont, hogy a monori találkozó szervezésében az utolsó nagy integratív személyiségnek, Donáth Ferencnek volt nagy szerepe.

59. Lásd pl. a *Vezetés – Követés. MIKSz-előadás vázlatok 1941-ből* című, kevéssé ismert dokumentumot. Életút dokumentumokban 180–189.

